

FÓRUM

A TÁRSADALOM TUDATA ÉS A TUDOMÁNY TÁRSADALMASODÁSA

VIZSGÁLÓDÁSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TUDATI-IDEOLÓGIAI VISZONYOKBAN

(A cikk egy olyan nagyobb tanulmány része, amely a tudománypolitikai felfogásokat vizsgálja a társadalmi tudat alakulása szemszögéből nézve.)

Manapság az ideológiai irányelvek ösztönzést adnak a kutatóknak a kultúrhistoria, az ideológiai viszonyok történetének tanulmányozásához, mert találgatásokkal kívánnak szolgálni a jelenben alakuló ideológiai folyamatoknak és: „társadalmi pszichikum” jelenlegi átalakulásának magyarázatához. (A szerkesztőség.)

Vizsgálódásaink közben abból a feltevésből indultunk ki, hogy bár a tudomány korunkban kibontakozó közvetlen termelő erővé válási folyamatát alapvetően a gazdasági alap fejlettsége határozza meg, de a tudomány társadalmi méretű hatóerejét igen jelentősen befolyásolják az *ideológiai-politikai* tényezők. Ahogy az emberi társadalom fejlődésének tanulmányozása bizonyítja, a társadalmi átalakulásoknak technikai-gazdasági és ideológiai-politikai oldala különböztethető meg, illetve fonható szükségyszerű összefüggésbe, úgy a tudomány, általában a kultúra eredményeinek társadalmi jellegű érvényesülési körét is a technikai-gazdasági környezet és a társadalmi-ideológiai-politikai viszonyok külön-külön is befolyásolják, illetve együttesen szabják meg. Számolunk továbbá azzal, hogy a kultúra fejlődése a gazdasági-társadalmi fejlődésnek a függvénye ugyan, de ez a függőség nem „egyszerű, egyirányú és egyértelmű determináció” csupán (Mátrai László). A kultúra adott állapotába beleszövődik az előző társadalmi formációkból örökölt kulturális hagyaték, és a társadalmi tudat szövetébe már azoknak az új elemeknek a fonalai is belefutnak, amelyek az előjövőnél események menetére, az új kulturális viszonyokra utalnak.

Vállalkozásunk megkezdésekor egyik választó váró problémának azt tartottuk: mit értünk a nép műveltségi fokán. Földes Ferenc tanulmányából (Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Bp. 1941.) egzakt módon, számokkal bizonyítottan és a számok mögötti valóság feltárásával elének állt az a szomorú kép, amely az ellenforradalmi Magyarország munkásságának és parasztságának kulturális helyzetét jellemezte. Általánosításként el kell fogadnunk a kultúra fokmérőjeként azt a tételt, hogy minél nagyobb azoknak az embereknek a száma, akik egy társadalom kultúrájában részesednek, annál nagyobb a társadalom kultúrája. Mincket e kérdés a korszak tudománypolitikájának megítélése szemszögéből foglalkoztatott. Nem tekinthetjük a tudománypolitikát a társadalmi gyakorlatról elszakítottan. A tudománypolitika realitásának kritériumaként tanulmányozzuk az adott nép adott történelmi korszakban elért műveltségi fokát. Nincs elfogadható társadalmi alapja a tudománypolitikának, ha a tudomány alkalmazására irányuló törekvéseket nem támasztja alá a néprétegek feltétlenül szükséges általános és szakműveltsége, ha a tudomány fejlesztésénél nem lehet számolni a tömegek és a tudomány kapcsolataival, ha a tudománypolitikát nem a nép érdekei határozzák meg.

Nem lenne teljes és hiteles a kép Horty-Magyarországról, ha nem vetnénk pillantást általánosabban a tudatalakulás, az emberi megismerés, a szellemi munka fejlettségi fokára, ha a munkásság és parasztság kulturális állapotán kívül nem vennénk figyelembe — az ellenforradalmi korszak osztályviszonyainak ismeretében — a polgárság, kispolgárság, az értelmiség izlésének, műveltségének, erkölcsi és politikai arculatának jellemző jegyeit, ha lebecsülnénk az e korszakban alkotó tudósok, írók, gondolkodók tudományfejlesztő eredményeit. Hangsúlyozzuk, hogy ez a korszak tudati viszonyait boncolgató igényünk is csak a tudománypolitikai színvonal megítélésére törekvő szándékunkból fakad. Teljes áttekintésre nem vállalkozhatunk, csak megközelítően helytálló vonások felmutatására gondolhatunk. A jelenben alakuló ideológiai folyamatok előzményeinek vizsgálata ösztönöz bennünket. Munkánkat nehezíti, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan elemző tanulmány, mint Földes Ferencé a munkásság és parasztság kulturális helyzetéről.

Ha nem is rendelkezünk a szóban forgó osztályok, néprétegek műveltségi állapotának részletes adatokon nyugvó egzakt és átfogó képével, ha nélkülözünk kell a tudati valóságot hitelesen visszatükröző tablókat, de a korszak gondolkodótól, felelős írástudótól örökül maradt ránk néhány ragyogó gyorsfénykép, amelyek híven tükrözik a kulturális fejlettség jegyeit. Bálint György hagyott ránk a polgárról néhány — nem is fényképet, inkább — rajzot; ezek a rajzok pár vonással vetítik eléink az alakot, amelyik azonban alakokat példáz, tömör fogalmazással jeleníti meg a sznob polgár típusát, sőt fejlődésében vázolja eléink, mert egy idő után még a sznobság is lekopik róla, kultúra- és haladáellenző barbárrá sekélyesedik. Bálint György („a Toll” c. folyóirat 1929-es egyik cikkében) „Kovács úr”-ban tipizálja a polgárt, aki „él, nívót és tempót diktál, karaktert ad egy társadalomnak, és kifejezi egy osztály fejlődésének elkerülhetetlen állomását (valószínűleg az utolsó előtti, a végállomás előtt!)”. Kovács urat bátyjával hasonlítja össze, aki: „Kissé furcsa fiatalember volt, erősen sznob, és már ő is nagyon messze a teremtés koronájától. Szeretett olvasni, méghozzá meglehetősen rendszeresen. Majdnem egy időben olvasta Nietzsche-t és Marxot, szemelvényeket Kantból és Anatole France-ot, Burckhardtot és Freudot... kissé sznob volt... babonás tiszteletet érzett az irodalom, a művészet, legfőképpen pedig a szociológia iránt... folyóirat-szerkesztő vagy valami egyetemi magántanár-féle szeretett volna lenni...” A fiatalabb Kovács úr már csak legfeljebb Edgar Wallace regényeit olvassa, viszont „...nagyban fogyaszt mindent: cigányzenét és dzsesszbendét, benzint és parfümöt, pezsgőt, halászlét, teniszlabdát, te-csakkpálpáldányit, tevévanegypúpút, szervuszkerlekalásant, és mazósgonédesegyevéremet, kezdő szubrettjelöltet, intimpistát, zárórameghosszabbítást, túrautat a művésznő számára és nőorvost a művésznő számára és nagyon régen egyszer egy balatonfüredi szerenádöt...” Bálint György egy másik cikkében (Pesti Napló 1931. július 26.) még éleesebben mutatja be a polgár hanyatlását. „Kezdetben voltak a sznobok. Nem voltak kellemes emberek. Nem is voltak kultúremberek... Komikusalk voltak, néha utálatosak. És mégis volt bennük valami tiszteletre méltó. Tiszteletre méltó volt bennük az a tény, hogy tisztelték a kultúrát... Az antisznob nem tisztel semmit, legkevésbé a kultúrát... Az antisznob... a föle telhető legnagyobb és legfrissebb energiával harcol politikai, irodalmi, művészeti és tudományos téren a kultúra és a haladás ellen. Az antisznob az új barbárság diadalmas és szemtelen avantgardistája...” Ahogy az elmúlt századokban kultúránk legjobbjai ostromozták a nemesek parlagságát, úgy leplezte le keserű gúnnyal Bálint György a huszadik századi polgár szellemi elsilányosodását. A Bálint György által festett sűrített tudati valóság — ami a gazdasági, társadalmi valóság tükröződése a tudati viszonyokban — ugyancsak félreérthetetlenül utal a feudál-kapitalista társadalom vezető rétegei gondolkodásának a fasiszta eszmei hanyatlásba hajlására. Ezt a tendenciát csak erősítette a hivatalos eszmei-politikai fegyverzetben fellépő nemzeti fennhíjazás és gyűlölködés, a nacionalizmus és sovinizmus, valamint a klerikalizmus. A korszak uralkodó tudománypolitikai koncepcióinak felderítése közben kiviláglik, hogy ezekből az eszmei forrásokból — vagy inkább poshadt állóvízekből — is táplálkozott a hivatalos tudományfelfogás.

A TUDOMÁNY FONALÁRÓL, AZ IDEOLÓGIAI FOLYAMATRÓL, AZ ÍRÁSTUDÓK FELELŐSSÉGÉRŐL

De az ellenforradalmi korszak tudati viszonyainak — bár az uralkodó, fő jellemző jegyeket kiemelő — sommázásából egyedül nem lehet megmagyarázni: hogyan tudott mégis a haladó tudomány jelentős eredményekre jutni, melyek azok az elemek, amelyekkel a rendszer ellenére továbbéltek a magyar tudomány haladó tendenciái, milyen előző ideológiai áramlatokból fejlődhetett a ma tudományfelfogása, hogyan gyarapodott az ismeretek rendszere. Érettek voltak-e a magyarországi viszonyok egy fejlettebb tudománypolitikai felfogás érvényre jutásához? A két világháború közötti időszak tudati viszonyainak összetettebb képéből hámozható ki az emberi megismerés, a szellemi munka fejlettségi foka, a tudósok, gondolkodók tudatalakító szerepe. A lényegében ideológiai folyamatok — a haladó, demokratikus ideológiáért hazánkban folytatott harc — tanulmányozása közben számos tényezőt kell figyelembe venni. Ahhoz, hogy a korszak tudati viszonyait, az emberi megismerés, a szellemi munka fejlettségi fokát, a tudomány színvonalát, a tudomány és társadalom kölcsönhatásait megérthessük, figyelembe kell vennünk a materiális és az ideológiai tényezőket egyaránt.

A huszadik század technikájának a hazai viszonyok között is tapasztalható rohamos fejlődése közepette az emberek a bizakodások és a kétségek között sodródtak, az áttekintés hiányában a többség tudatában a közöny, kevesekben az átmeneti felismerés és az aggodás, a szorongás kísérte a környező világ átförmálódását. A technikai vívmányok szövevénye körülfogta a mindennapi tapasztalást, befonta a gondolati szférákat. Az emberek zömében, a tömegekben nem differenciálódott a megélhetésükért küzdő emberek nemzedékről nemzedékre hagyományozott termelési gyakorlatából eredő technikai fejlemény, az eszközök megváltozásának a termelési módra gyakorolt hatása és a tudományos felfedezések alkalmazásával együttjáró gazdasági változás. A termelőerők fejlődésének és a természettudományok eredményeinek a termelési módra gyakorolt hatása révén bekövetkező társadalmi változások értelmezése a korabeli magyar társadalom méreteit tekintve elenyésző volt. A két világháború közötti időben gazdasági fellendülések és válságok, elkeseredett politikai küzdelmek, a háború következményei és az új háborúra készülési változásai befolyásolták az emberek gondolat- és érzésvilágát, azokét is, akik éppen a keserű tapasztalatok miatt vonakodtak a politikai és társadalmi kérdésektől.

Nagy felelősség hárult a gondolkodó főkre, az értelmiségi rétegekre, a tudomány munkásaira. Felfogták-e, felfoghatták-e a néptömegek adott történelmi szituációban érvényes érdekeit, vágyait? Kifejezték-e, kifejezhetők-e a haladás irányát jelző gondolataikat? A magyarországi gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés ismerveiből szűrhető csak ki a válasz. A hűbéri termelési rendből a kapitalistába vezető átmenet nálunk rendkívül egyenetlen, szakadozott folyamat. A két világháború közötti időre sem alakul ki a töretlen kapitalista fejlődés. Még a főváros polgárosodása sem egységes arculatú, nem tud az egész ország kapitalista gazdasági fejlődésére egyértelmű, átfogó egységesítő hatást gyakorolni. A feudális maradványok makacs továbbélése miatt is leszakad a vidék a haladás útjáról. A főváros és vidék távolodása, szembekerülése következik el. A polgári szabadságjogok gyakorlásának az uralkodó politika általi korlátozása, a munkásmozgalom kegyetlen letörése, a kommuniszták törvényen kívüli helyezése, a nacionalista és antiszemita uszítás, a szociális demagógia eszközei gátat emelnek az objektíve is töredezett magyar demokráfia fejlődésnek. Ilyen talajon nem lehet egységes az értelmiség, a gondolkodók, a tudomány munkásainak politikai, ideológiai törekvése sem. Még a haladás általános irányának a megjelölésében, az objektíve közös érdekű, az uralkodó rétegek elleni harcban sem találunk gyakran egymásra a magyar polgári demokraták, a magyarosodott asszimilált haladó elemek, az értelmiség népből kiemelkedett, vagy közvetlenül a népből (a paraszti dolgozó rétegekben) gyökerező tagjai. Sőt az ezek közötti viták megítélésében a leghaladóbb erők, a munkásmozgalom vezetőinek véleményei is megoszlanak; nem tud létrejönni az egység a munkás- és paraszttömegek erejének összefogására, a két, a jövő szempontjából alapvető osztály szövetségének megeremítésére. Olyan országban, ahol az uralmon levő reakció „butító és züllesztő mérge széles tömegekbe hatolt be” (Lukács György), ahol a demokratikus törekvés és a töredezetten és ellentmondásosan jutnak érvényre, ahol a munkásosztálynak és pártjának a haladó kultúráért folytatott harca objektíve a legkedvezőtlenebb körülmények között folyik, rendkívüli jelentőségű az értelmiségiek, tudósok, gondolkodók állásfoglalása a haladás, a tudomány, a kultúra kérdéseiben. A tudomány materialista szemléletéért, a demokratikus szellemű köznevelésért folytatott küzdelem eredményei és teljesítményei „a rendszer ellenére, az uralkodó nacionalista-soviniszta ideológiával szemben vívott harcban jöhettek létre.” (Művelődés-politikai irányelvek.)

Az 1950-es évek elején, a szocialista forradalom kezdetén vagy nem volt mód az osztályharc éles viszonyai között az értelmiség tagjainak differenciált megítélésére, vagy a kulturális forradalom néhány posztján egyesek hajlamosak voltak lebecsülni az értelmiség egy részének haladó, humanista tiltakozását a Horthy-fasizmussal szemben, de tény, hogy mindmáig nem mérlegettük eléggé, hogy a nehéz évtizedekben hányan dolgoztak csendesen laboratóriumok egy-egy szegletében, üzemek néhány kutatóhelyének sarkaiban, klinikák, kórházak falai között, múzeumok, könyvtárak, levéltárak berkeiben, hónapos szobákban, padlászugokban, a munkások és parasztok körében járva felfedező utakon, olyan értelmiségiek, akik bátrabb, vagy bizonytalanabb módokon ugyan, de a haladó nemzeti kultúra és tudomány hagyományait mentették át a szocialista társadalom számára, akik az egyetemes kultúra és tudomány országghatáron is átszivárgó eredményeit, alkotásait szorgos munkával építették be a magyar nép kulturális hagyatékába és továbbélő áramlatába.

Az értelmiségnek a Tanácsköztársaság idejére felnőtt legjobbjai a kíméletlen féherterror elől emigrációba szóródtak szét. Bécsben, Berlinben, Párizsban, Pozsonyban, s legfőképpen Moszkvában tömörültek azok, akik a Tanácsköztársaság, sőt

a polgári forradalom eszméiért kiálltak. A megpróbáltatások számos évét élték át a Magyarországon elkezdett alkotó munka kettőtörése után, de az új Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedésében bizakodva, ezért munkálkodva.

De itt élt Magyarországon az értelmiségnek az a része, amely haladó gondolatai miatt megaláztatott, számos esetben meghasonlottan ugyan, de a Horthy-fasizmus eszmei fertőzésének ellenállva munkálkodott. Itt éltek a Tanácsköztársaság óta felnövekedett értelmiségi nemzedékek, akik témérdek nehézséggel, felmérhetetlen tárgyi és eszmei akadállyal küzdve formálták világképüket, és alkotói, teremtoi egyéniségükkel az adotti lehetőségek között formálták Magyarország szellemi arculatát, tudományát, kultúráját. Az értelmiségnek ez a része került szükségszerűen kapcsolatba kedvezőbb társadalmi mozgások esetén a munkásmozgalommal, fejezte ki a parasztság vágyait és került gondolatilag a haladó európai kultúra áramkörébe.

A MODERN GONDOLKODÁS ELSAJÁTÍTÓI, AZ ÉRTELEM KERESŐI

Az értelmiség e részének legtehetségesebb tagjai vállalkoztak az értelemellenes világban, az irracionális eszmei áramlatok tobzódása idején — nem mentesen a gazdasági, társadalmi, kulturális válságok eszmei behatásaitól — az „értelem keresésére”, a „modern gondolkodás” elsajátítására, a természet titkainak kutatására, a társadalmi bajok gyökereinek felfedezésére, a művészetek továbbfejlesztésére. Nem volt könnyű, nem volt veszélytelen a vállalkozás, nem ígért a Horthy-Magyarországon hivatalos elismerést, és kétséges volt a vállalkozások társadalmi hatása. „A mai magyar szellem levegőtlen világban él — írta Kecskeméti György a Szép Szóban 1937-ben. Lírában, regényben, zeneköltészetben, a képzőművészetek egyes ágaiiban, az exakt tudományokban a teremtoi egyéniségek ragyogó bősége, amilyenre alig volt példa a magyar múlt legnagyobb korszakaiban; de a teremtoi erők munkája nem zárul egészébe, hatásuk a világra semmi, nem mutatnak irányt az eljövendő fejlődésnek, nem alakítják a társadalmat.”

A magyar értelmiség e haladó részének — amelyet áthatott a humanista tiltakozás szelleme a Horthy-fasizmussal szemben — arculatára a legjellemzőbb vonást az irodalmi és művészeti irányzat rajzolta. Ez az a réteg, amelyet Snow, az angol író — a kultúra hasadásáról, a két kultúráról szólva — irodalmi-értelmiségi tábornak nevez, amelynek alig van kapcsolata a természettudományos műveltségű értelmiségiek táborával. Bernal szerint is: „Ez az irodalmi és művészeti irányzat az iparosítás elvetésével együtt nagyjából a természettudományt is megtagadta, mert hívei nem is egészen joggalánul úgy érezték, hogy a természettudósok tábora azonosítja magát a gépesített termeléssel és mindazzal, ami ennek társadalmi velejárója volt.” Bernal is a humántudományok és a természettudományok közötti jelentős hasadást beszél. Ez a hasadás megakadályozta az értelmiség e két ágának együttműködését, márpedig emelkül a gazdasági és társadalmi rendszer hatékony bírálata el sem képzelhető. „A humántudományok szakemberei soha sem tudtak eleget e rendszer tényleges működéséről ahhoz, hogy túljussanak a pusztá érzelmi háborgáson...”

Ha a magyarországi viszonyokat tovább tanulmányozzuk, arra kell rámutatnunk, hogy a polgári jellegű és ezért gyakran következetlen humanisták magatartásának és szemléletének nemcsak osztálykorlátaikban kell keresni a gyökereit. Következésképpen a társadalmi és ismeretelméleti okai egyaránt voltak. A felszabadulás után derült ki, hogy e haladó polgári értelmiségi réteg legjobbjai a társadalmi változások hatására értelmi fejlődésükben nem minden vívódás nélkül ugyan, de mégis lényegében egyenes úton jutottak el a marxizmus-leninizmus világnézetéig, sőt szakterületükön történő alkalmazásáig. Az is vitathatatlan tény azonban, hogy a Horthy-Magyarországon — ahogy a művelődéspolitikai irányelvek megfogalmazzák — „nem ismerték fel a munkásosztály történelmi szerepét, éppen ezért szembefordulásuk a Horthy-rendszerrel és antifasizmusuk nem lehetett következetes. A bármily őszinte humanista pátoz nem volt, nem is lehetett elegendő az egész nemzeti fejlődést eldöntő sorskérdések felismerésére”.

A két világháború közötti időszak természettudományai pedig, akik közül számosan nemzetközileg is elismert kutatóivá váltak szakterületüknek, ha tehették, elhúzódtak az egyetemeken ágáló kurzus-emberektől a tudományt megcsúfoló „fajtudósoktól”. De így a „természettudósok érzékét viszont erősen eltompította szándékos elfordulásuk mindentől — a művésztől, a szépségtől vagy akár a társadalmi igazságtól —, ami kívül esett a maguk most már erősen specializált szakmai munkájának körén” (Bernal). A természettudományi kutatómunkának ez a praktikumra való kényszerű hajlása megakadályozta a tudományok egységét feltáró elméleti keret kimunkálását,

fékezte a tudományok intellektuális összefüggéseinek felismerését, csökkentette a tudomány felfogásainak, eszméinek a kor ideológiájára gyakorolt hatását, nehezítette egy olyan tudományelméleti alapvetésnek az elvégzését, amelyről, mint eszmei alapról ki lehetett volna alakítani a hivatalos tudománypolitikai nézetekkel szembeni, a haladó tudomány törekvéseit tükröző tudománypolitikai programot.

Voltak azonban mégis e korszaknak is olyan magyar gondolkodói, akik a hivatalos tudományfelfogással szemben, a humanizmus és a racionalizmus eszmei talaján keresték, kutatták a modern gondolkodás jellemző jegyeit, akik kellő intellektuális tájékozódással felmérték az európai eszmei irányzatokat, akik túljutva az általános irodalmi-értelmiségi gondolatkörökön, felismerték a természettudomány megállapításainak az emberi gondolkodás, a filozófia fejlődésére történő kihatását. Údító és gondolkodást pezsdítő volt pl. Mátrai László tanulmánya a modern gondolkodásról: az emberről, történet és kultúra viszonyáról, a világról, az új fizikai világról, a modern logikáról és a tudományos, művészi, politikai és közgondolkodásról. (Modern gondolkodás. Bp. 1938.) Osztatlan örömmel üdvözölték e tanulmányt a gondolkodó értelmiségiek. Halász Gábor a „Nyugat”-ban ismertette, tolmácsolva a kultúra válságának gyakori hangzatosága miatt megfáradtak felvillanyozódását: „Hinni tud újból magátólértődően s nem dachból, mártír-szorongással a szellem életképességében, kiválasztó erejében; s ez annál örvedetesebb, mert a fiatal nemzedék tagjának állásfoglalásáról van szó. A válságot látja, de nem érzi már fullasztónak, nem védekeznek többé, nyugodtan demonstrál. Különböztetni tud a divatosan új és a valóban modern között; valjha, nem a sodródás dönti el a korszerűséget, hanem a rugalmas ellenállás.” Valóban e nyomasztó korban, a fülledt atmoszférájú szellemi életben, a maradi gondolkodás kényelmessége idején friss és bátor véleménynek számít a fiatal értelmiségiek hangja. „A modern gondolkodás — Mátrai László szerint — intellektuális tágasságot, elfogulatlan, nehezen hívó, kritikai és önkritikai beállítást jelent, mely nem hunyhat szemet a kényelmetlen kérdések előtt csak azért, hogy a vélt »megoldást« könnyebben megtalálja.”

TUDOMÁNY ÉS NÉP KAPCSOLATÁNAK EGYENGETŐI

Mondtuk, hogy osztatlan a siker a gondolkodók körében, elismerés és egyetértés fogadja a tanulmányt. De a „Kelet Népé”-ben — a tudományosan tárgyilagos méltatás mellett — hiányolják a magyar tudati valóságra utalásokat, „...sajnáljuk, hogy bár népszerű könyvről van itt szó, szerzőnk nem adott művének, holott bizonyára megtehetné volna, az álmosak számára eszméltető és útbaigazító hazai vonatkozásokat is, legalább példákban” (Jankovics Ferenc). Itt jól megfigyelhető módon, az észrevételekben az tükröződik, hogy a polgári humanista gondolat képviselőivel szemben az értelmiség egy másik java rétege, a „népi” írók eszmei hatására, határozottabban fordul a magyar társadalmi valóság felé, sok vonatkozásban helyesen látja a társadalmi kérdések megoldatlanságát.

Minket most a „népiesek” mozgalma eszmei tevékenységéből ismét csak, vagy főleg az foglalkoztat, hogy miként lehetők fel ideológiai fegyverzetükben a haladó tudományos közgondolkodásért folytatott harc tényezői, hogyan lehetett volna a tudományról alkotott felfogásuk egy korszerű tudománypolitikai koncepció alapja. Bernal a társadalom és tudomány, illetve tudomány és társadalom kölcsönhatásait tanulmányozva általánosan, nemzeti közti érvényű tömör értékelést ad a népi mozgalmak sorsáról: „Minden nagy katasztrófa után, amelynek fényében a régi társadalmi formák rothadtsága és tartalmatlansága nyilvánvalóvá vált, nagy reményekkel beköszöntött a népi mozgalmak fellendülése, mely a haladó eszmék újabb és újabb előretörését hozta. Ezek a mozgalmak azonban többnyire nem tudták áttörni a kapitalista rendszer többszörös és mélyen tagolt védelmi övezetét, és általános zavar s meghúszult erőfeszítések közepette elsorvadtak; újra a reakció és elnyomás szalkaszai követték őket.” A magyarországi népi mozgalom 1935—38-as fénykora után, a Márciusi Front hanyatlása után a mozgalom balszárnyán hadakozók őszinti felelősségtudattal elemzésre kényszerültek. Erdei Ferenc többször is visszatért a mozgalom kudarcainak értékelésére. Kutatta a gondolati tényezőket és a társadalmi összetevőket, a mozgalomban részt vevők osztályösszetételére is kitérve. Meg kellett állapítania: „Társadalomvizsgálatunk nem tudott az irodalmi érvényességnél mélyebbre ereszkedni.” „A sok író mellett, voltak néhányan köztünk olyanok is, akiknek látása és kifejezőmódja a tudományé volt elsősorban. Fogalmakat és törvényszerűségeket kerestek, s a vizsgált és ábrázolt világot végtelenül gazdag jelenségeit típusok és törvényszerűségek szerint igyekeztek megérteni, s a politikai izgalmak közben is a

társadalmi törvényszerűségek mentén keresték a politikai lehetőségeket. Nagy sikerük nem volt. Tétéleik sem a társak, sem a közönség körében nem voltak népszerűek, politikai módszerességük pedig inkább hangulatrontó volt, mint lendítő hatású... Voltak közöttünk közvetlen népfiak, olyanok, olyanok, akik a maguk személyében parasztként nőttek fel, tehát számukra saját élmény volt a parasztlét... A többiek mind középosztályi eredetűek voltak, abban az értelemben, ahogy nálunk beszélünk középosztályról. Tehát nem a polgári középosztályból, hanem a hivatalnok-értelmiségi középosztályból származtak." Veres Péter is végzett ilyen vizsgálódást. Ő is szükségszerűen szembetalálta magát azzal a kérdéssel, hogy a népies mozgalom ideológiai tartalmában milyen tudományos tényezőkre támaszkodott, és nem tehetett más megállapítást: „A tudatlanság vádjá alól... kitérek. Nem akartunk tudósok lenni. Ami akartunk, a harcot, a szellemi pezsgést, azt elértük. Majd csak lesz ebből tudomány is, politika is.”

Valóban, a szellemi pezsgés elindult, hullámokat vert, széles körben gondolatokat ébresztett, a magyar társadalmi valóság megismerésére ösztönzött. Kiváltotta a marxisták elismerését is. Révai József 1938-ban írt tanulmányában így értékelte a harc eszméi hatóerejét: „A népies baloldali mozgalomról — amin tehát a Márciusi Front programmatikus megnyilvánulásait és a falukutató írók tudományos és publicisztikai munkásságát egyaránt értjük — túlzás nélkül lehet állítani, hogy az utolsó két évtized legjelentősebb szellemi áramlata Magyarországon. Nem volt ebben az időszakban még egy szellemi áramlat, amely mélyebben hatolt be a közvéleménybe, amelynek hatása az egész magyar irodalomra nagyobb lett volna, amely megteremkenyítőbben hatott volna a magyar szellemi élet minden területére.”

A mi nézőpontunkból ítélve azonban ez a jelentős szellemi áramlat, éppen azért, mert a magyar társadalmi valóság állapotát tükrözte, a társadalmi fejlettség objektív fokait mutatta, keveset jeleníthetett meg a kor tudományosságát fejlesztő gondolatokból, kevésbé fejezte ki a tudomány társadalomban betöltendő szerepét, kevés alapot nyújtott egy egységes, a tudományok egészét felölelő korszerű tudományfelfogás terhérdítéséhez, a hivatalos tudománypolitikával szembeni, a kor színvonalán álló alkalmazott tudományelmélet formálásához. A „népi” mozgalom képviselői ugyan gyakran foglalkoztak kultúrpolitikai kérdésekkel, de a magyar társadalmi fejlődés állapotából következően, a társadalmi harcban elfoglalt helyükből adódóan inkább az általános művelődés és iskolapolitika kérdései álltak figyelmük előterében. A népi mozgalom „egyik legtehetségesebb elméleti reprezentánsa” (Sándor Pál szavai): Németh László sem emelte szokatlanul nagy ismeretanyagát arra a tudományelméleti síkra, amelyben bemutathatta volna páratlanul kiterjedt nemzetközi kultúrvizsgálódásai eredményeként leszűrt konzekvenciáit és elképzeléseit a hazai tudomány állapotáról és kilátásairól. Igen sokat foglalkozott az emberi ismeretanyag elsajátításának problémáival, volt érzéke, felkészültsége a tudomány új tényeinek befogadására, sőt rendszerezésére, átfogó elméletbe való összefoglalására, de ilyen jellegű érdeklődése inkább pedagógiai érdekű, kis közösségek nevelését reformáló célzatú volt. A tudomány társadalmi méretű hatóerejének problematikája. Tudomány és társadalom gyakorlati összefüggéseinek elvi jelentőségű kérdései kevésbé foglalkoztatták. Komplex műveltsége: természettudományos felkészültsége, irodalomban való hatalmas tájékozottsága, a társadalmi kérdések körüli állandó figyelme alkalmassá tették volna egy tudományelméleti és tudománypolitikai koncepció felvázolására. Ő is inkább a közműveltségi állapotok bírálatára szorítkozott konkrét társadalomkritikáiban, vagy egyes megjelent tudományos művek kapcsán fejtette ki egyéni véleményét. Táplált bizonyos illúziókat is a kormány reformtörekvéseiről, de reményeit a kiábrándulásnak kellett követnie: „A közműveltség Magyarországon emelkedik és emelhető is, de reformról addig alig lehet beszélni, amíg ennek az emelkedésnek a gyorsulása szemmel láthatóan meg nem sokszorozódik. Magyarországon a műveltséget ma kétféle alakban mérik: az iskolák mint képesítést, a kiadóvállalatok, mozíkok, színházak, rádió mint narkotikumot. Talán semmi sem jellemzőbb viszonyainkra, minthogy a művelődésnek ez a két alakja annyira különbözik egymástól: az egyik: teher, akadály, gátverseny, a kenyér kálváriája; a másik menekvés a teherből, felejtés egy akadálytalan lejtőn, a lélek teljes diasztolája a napi gond rángásai közt. Az ember tanul, hogy megéljen, s olvas, szórakozik, hogy elfeledkezze a megélhetésről. A mai ember előtt szinte természetellenes gondolat, hogy egészséges viszonyok közt a művelődésnek ez a két alakja csaknem azonos lehet: az ember ugyanazért tanul, amiért szórakozik. (Németh László: A reform = Tanú. 1935. 1. sz.)

A „népi” mozgalomnak és szellemi áramlatnak a tudati viszonyokra gyakorolt befolyása, a társadalmi valóság kérdései iránti figyelemkeltése közvetve és később — lényegében a felszabaduláskor és a felszabadulás után felnövő nemzedék társa-

dalmi és tudati élményeinek a világképbe való felszívódása, érlelődése és kivetítődése révén — jelentékeny mértékben járult hozzá a közgondolkodás formálásához és a társadalomtudományi kutatómunka fejlesztéséhez. A mozgalom politikai és ideológiai tartalmának téveszmékben megnyilvánuló programjai pedig vitaalkalmat adtak a marxista társadalomtudomány harcban történő fejlődéséhez, a marxizmus magyarországi alkalmazásához.

Az ellenforradalmi korszak tudati viszonyainak, a legfőbb — a kulturális és tudományos politikára kiható — eszmei irányzatoknak a vázlatos áttekintéséből, a társadalmi tudat alakulásának, az emberi megismerés, a szellemi munka fejlettségi színvonalának csak durva vonásokkal megjeleníthető képéből is kiolvasható, hogy a kultúrához hozzáférők számára és a kulturális lehetőségeket kiharcolók számára a változó környező világról formált ismeretek rohamosan gyarapodtak, tágult az emberi világkép. A természet és gondolkodás kutatói közül sokan a megismerés új lépcsőfokaira jutottak el — nem vitatható eszméiknek a kor ideológiájára gyakorolt hatása sem. De a társadalom egésze a természet, a társadalom és a gondolkodás törvényszerűségeinek felismerésében még alacsony fokot ért el. A kor tudományosságának tudományelméleti színvonala még nem reménykeltő. A tudománynak az emberi tudatosság fejlesztésére gyakorolt befolyása nem teszi még lehetővé a haladás irányába vágó tudománypolitika megerősödését. A termelés gyakorlati tapasztalatainak felhalmozódása és az egyes természettudományos kutatásokban elért jelentős eredmények ellenére a közműveltségben az irodalmi, művészeti műveltségsemény dominál, a társadalomtudományi közgondolkodás, de maga a társadalomtudomány is, a társadalom méreteihez viszonyítva, a hamis társadalmi eszmék térhódításához képest szűk körben játszik csak szerepet. Társadalmi méretekben még nem a tudomány a hordozója a demokratikus ideológiáért folytatott harc menetének. A magyar társadalom gazdasági, társadalmi alakulásának objektív okai és a reakciós elnyomatás következtében még csak főként az irodalom a nép törekvéseinek gondolati kifejezője. Ahogy Lukács György mondja az „Írástudók felelőssége”-ben: „Ahol... demokrácia nincs és nem is volt, ahol reakciós elnyomatás alatt szenvednek, porladoznak a tömegek (mindegy, hogy van-e ilyenkor valamely álpárliament, mint spanyolfal), ahol a fasizmus butító és züllesztő mérge széles tömegekbe hatolt be, ott az irodalom megkülönböztetett szerepet kap az eszmék igazi tisztázásában, ott alig van más szócsó az igazi demokrata eszmék hirdetésére, mint az irodalom.”

Az ellenforradalmi Magyarország gazdasági fejlődésének egyenetlen talaján, a termelőerők földrajzi elosztásának aránytalanságai, a tulajdonviszonyok mérhetetlen társadalmi igazságtalanságai közepette, az osztályviszonyok feszülő ellentmondásai idején nincs mód az egységes kultúra kialakítására. Még a demokratikus ideológiai törekvések sem foghatók egybe. A termelőerők fejlődése és a természettudományoknak a termelési módra gyakorolt hatása következtében előálló társadalmi változásokat nem lehetett még tervszerűen befolyásolni, de még egységesen értelmezni sem. „Csak a valódi társadalomtudománynak a természettudománnyal való egyesítése biztosíthatja a társadalmi tevékenységek haladó jellegű társadalmi ellenőrzését” (Bernal). Mert végül is a magyar történelem menetében rejlik „okok objektivitásának elismerése távolról sem jelenti, hogy őket fatális szükségszerűségnek kelljen elismerni” (Lukács György). Az ideológusok, tudósok szerepe éppen az, hogy a törvényszerűségeket felismerjék, a spontaneitást tudatossággal és felvilágosítással leküzdjék, és megteremtsék a népből nőtt különböző irányzatok eszmei egységét — jelölték ki a feladatot a marxisták a magyar felszabadulás hajnalán.

HAVASI ZOLTÁN